

Ризики у формуванні ідентичності дитини в процесі її вікового розвитку

Т.В. Бондаренко

психолог Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, аспірант кафедри загальної та практичної психології, Університет менеджменту освіти НАПН України

Науковий керівник

Г.М. Бевз,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології, Університет менеджменту освіти НАПН України

Статтю присвячено дестабілізуючим факторам впливу на розвиток ідентичності у дітей до підліткового віку. Розкрито зв'язок між дериваційними умовами та змінами в розвитку ідентичності дітей у їх наслідку на основі аналізу наукових джерел.

Статья посвящена дестабилизирующим факторам влияния на развитие идентичности у детей до подросткового возраста. Раскрыта связь между депривационными условиями и изменениями в развитии идентичности детей в их следствии на основании анализа научных источников.

The article is devoted to the destabilizing factors of influence on development of identity for children to the teens-age. On the basis of analysis of a doctrine sources the connection between derivation conditions and changes in development of children's identity were developed.

Ключові слова: ідентифікація, прихильність, деривація, дестабілізація, рання сепарація, травма, ізоляційні умови.

Постановка проблеми

Уведення в Україні такої форми замісної опіки над дитиною, як прийомні сім'ї, поставило перед практиками ряд суттєвих питань, що потребують наукового осмислення. Прийомні діти, як правило, мають низку труднощів, пов'язаних із їхнім переміщенням, втратами значущих зв'язків, відсутністю інформації про кривну родину, або досвідом проживання в асоціалізованій сім'ї, що може створювати ризики для формування їхньої ідентичності. Оскільки в країні триває реформа системи опіки над дітьми та все більше поширюється практика влаштування дітей у прийомні сім'ї, видається актуальним вивчення особливостей розвитку некривних дітей, зокрема питань формування їх ідентичності в умовах прийомної сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню феномена ідентичності присвятили свої праці Е. Еріксон, Н. Холланд, Д. Марсія, Х. Ремшмідт, С. Мадді, Б. Шефер, Б. Шледер, Ю. Хабермас, Д. Мід, Е. Гоффман, Р. Фогельсон, П. Бергер, Т. Лукман, А. Ліпкіна, М. Ярошевський, А. Кузмін. Більшість учених визнають ба-

гатоликість і множинність чинників, що впливають на його формування. Соціальні психологи (К.В. Коростеліна, С. Московічі, Л.Е. Орбан-Лембрик, Г.У. Солдатова, Дж. Шрогер, С. Стрікер та інші) визначають соціальну ідентичність як важливий регулятор міжгрупових відносин. У вивченні ідентичності набуває значущості генетичний підхід (С.Д. Максименко), а також структурний (Б.Г. Анан'єв). Незважаючи на широкий обсяг дослідницького матеріалу, наукове осмислення процесів формування ідентичності у дітей із сирітським статусом залишається поза увагою вчених.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наразі немає вітчизняних досліджень стосовно розвитку ідентичності у прийомних дітей, що вказує на актуальність постановки цієї наукової проблеми та пошуку шляхів її вирішення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз наукових напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених з питань впливу деприваційних і травма-

тичних факторів на формування та розвиток ідентичності дитини та їх поведінкові презентації. Завданням дослідження є визначення чинників впливу на розвиток ідентичності в умовах втрати батьківської опіки та їх наслідків у психологічному розвитку дитини. Методом дослідження слугував науковий аналіз літературних джерел із питань розвитку ідентичності дитини та її порушень унаслідок внутрішніх і зовнішніх несприятливих впливів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ідентичність визначається як центральне надбання особистості та підґрунтя для становлення успішної та гармонійної людини. Науковці визначають, що результатом розвитку ідентичності є особистісні новоутворення у сфері самовизначення, що стосуються цінностей і цілей життя, міжособистісних взаємин, гендерної та сексуальної орієнтації, професії, референтної групи, етнічної приналежності, а також моральних, релігійних і статеворольових ідеалів [3; 4; 6; 8]. Наскрізним процесом становлення ідентичності є усвідомлення власного «Я», визначення своєї подібності та відмінності від інших людей, що відображається в самосвідомості особистості та її здатності до самостійності та саморегулюючої поведінки (Е. Еріксон, С.Л. Рубінштейн, Дж. Мід, В.В. Столін).

В умовах значущого оточення, через інтегрування варіативного визначення соціальних ролей (жінка, чоловік, мати, дружина, друг, приятель тощо) відбувається процес формування цілісного уявлення індивіда про себе, як людину тієї чи іншої статі з певним репертуаром ролей, що розвиваються в часі (минулому, теперішньому та майбутньому: хлопчик – юнак – чоловік; дівчинка – юнка – жінка) і рольовому визначенні – син, батько, дядько, дід; донька, мати, тітка, баба. Доведено, що порушення стабільності щодо первинного кола соціалізації прийомної дитини не сприяють формуванню її здорової ідентичності та вносять викривлення у формування подальших соціальних і особистісних уявлень дітей із прийомних сімей [4; 6]. Науковцями доведено, що депривацій-

ні умови суттєво впливають на розвиток дитини, у тому числі на формування її ідентичності. Дитина, яка залишилася без батьківського піклування, особливо відчуває деприваційні впливи.

У дослідженнях вітчизняних і західних психологів (І.В. Дубровіна, З. Матейчек, А.М. Прихожан, А.Н. Толстих, Н.К. Асанова, Л.В. Долинської, В.С. Мухіна, Н.Ю. Максимова, М.І. Лисіна) подано порівняльну характеристику дітей, які залишилися без батьківського піклування [1; 2; 4; 6; 7]. Основним чинником, що впливає на розвиток дитини, позбавленої можливості виховуватися в сім'ї, є психічна депривація, яка виникає внаслідок того, що дитина позбавлена можливості задовольнити основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою та протягом достатнього часу. До основних життєвих потреб можна віднести потреби в різноплановому та розвиваючому оточенні; в емоційних зв'язках перш за все з матір'ю, батьком і близькими людьми, які повинні їх забезпечити; наявність затишку для дитини, відчуття комфорту, захищеності, довіри, постійності та доброзичливості оточуючого середовища, що потім сприяє здатності до самореалізації. Психічна депривація розрізняється за формами прояву стосовно того, яких саме життєво необхідних факторів не мала дитина. Діти, позбавлені батьківського піклування, можуть одночасно переживати кілька видів деприваційних впливів, чим і зумовлюється їхній подальший розвиток як у психофізіологічному, так і особистісному напрямках [3; 5].

Аналіз оглядових публікацій Х. Волффгейм (1958-1959) про стан дітей після перебування в концентраційних таборах показує, що через 2-3 місяці реабілітації діти мали вже здоровий вигляд. Однак, у ракурсі вирішення проблем прийомної сім'ї, привертає увагу висновок М. Ейнсуорт про те, що нетривалий деприваційний досвід, який піддається швидкій реабілітації без наявних наслідків, не проходить безслідно та залишає або підвищену вразливість, або готовність використати захисні компенсаторні механізми, якщо виникне будь-яка подібна несприятлива

ситуація в житті дитини [14]. Глибину цих порушень визначає взаємодія індивідуальних особливостей організму дитини та несприятливих умов середовища, у якому вона перебуває. Саме індивідуальні передумови (стать, вік, конституційні якості, психічні властивості), які вносить сама дитина в негативну життєву ситуацію, є визначальними для особливостей її розвитку та ступеня деприваційних уражень: від мінімальних до максимально загрозливих для життя та здоров'я.

Дослідження сфери спілкування, проведені В. Мухіною [7], показали, що дитина, яка зростає в умовах установи інтернату типу, не засвоює навичок продуктивного спілкування. Науковець звертає увагу й на серйозні порушення структури самосвідомості дітей-сиріт, результатом яких є негативне ставлення до власної особистості; неможливість співвіднесення себе сьогоденного із собою в минулому та майбутньому; проблеми статевої ідентифікації, які відбиваються в неясному та спотвореному уявленні про майбутню статевою роль, в ускладненні формування статево-рольових еталонів і стереотипів поведінки. Реалізація домагань на визнання реалізується найчастіше через фізичну силу в середовищі однолітків, а часом і через асоціальні форми поведінки.

Приклади впливу ізоляційних умов та функціонування образу «Ми» серед дітей, які виховуються в закладах, яскраво ілюструють А. Прихожан і Н. Толстих. Під час їхнього дослідження діти перебували у звичайних обставинах, у своїх кімнатах. Через деякий час в інтернаті розпочали ремонт, дітей повинні були розподілити по різних установах. З'ясувалося, що навіть заgonи, де діти постійно конфліктували, стали дружними та вимагали, щоб усіх перевели кудись тільки разом [2, с. 101].

Феномен «Ми» – протилежний феномену ідентифікації, який є початком формування та розвитку ідентичності. Ідентифікація – це феномен ототожнення суб'єктом себе із взірцем. Матеріали зарубіжної та вітчизняної літератури дають змогу розширити тлумачення внутрішніх механізмів ідентифікації. Ідентифікація

– це не лише усвідомлене наслідування (М. Форверг), а й копіювання (А. Бандура), засвоєння (Д. Гевіртц), установлення відносин (Р. Адабек, Е. Дейгер), уподібнення (М. Герберт, Б. Паригін) [13, с. 91]. Ідентифікація означає стимулювання специфічного соціально-психологічного мислення, пов'язаного з циклами процесів ототожнення та відчуження кожним індивідуальним або груповим «Я» з тими, хто поруч. Вона забезпечується також формуванням певних взірців, які слугуватимуть референтними зразками та ідеалами, що виконують завдання контролю та порівняння. За рахунок виокремлення і моделювання елементів ідентифікаційного процесу відбувається проєктивне перетілення «Я» і «не-Я» [13].

Механізм формування «Ми-образу» пов'язаний із феноменом групової залежності, завдяки чому виникає те відчуття безпеки, захищеності та безумовного прийняття, яке дала б дитині родина. В умовах життя без батьківського піклування стихійно складається інтернатське «Ми». Від чужих вони всі разом готові отримати особисту користь. При цьому, усередині групи діти можуть жорстоко поводитися зі своїми однолітками. Ця позиція формується через нереалізовану потребу в любові й визнанні, через емоційно нестабільний статус дитини [7, с. 5]. Наявність «Ми-образу» є захисним фактором, що допомагає дітям вижити в умовах системи закладів. Без прийнятних зразків поведінки формується психологічний бар'єр, який є однією з причин появи страху та почуття невпевненості під час контактування з відкритим світом.

Ще одним аспектом, на який варто звернути увагу, є дослідження російського професора Н.К. Асанової. При вивченні психосоціального розвитку немовлят і дітей, що виховуються в закладах опіки, вона вказує на встановлення твердих меж «Я» і через це усвідомлення себе й інших, як на аспект здорового психосоціального розвитку індивіда [2]. Це усвідомлення будується насамперед через реальну й ефективну взаємодію, усередині якої й може встановлюватися відчуття особистої

ідентичності. Маленькі діти і травмовані діти в «сирітських» установах не розвивають ефективний контроль меж або тверду ідентичність. Дослідник вказує на необхідність обачності в перетині меж простору дитини для створення благополучних факторів у розвитку ідентичності. Цей ефективний контроль над межами має позитивний вплив на розвиток ідентичності, що виявляється в сильному почутті приналежності до того, що є в середині (свій внутрішній світ), що надзвичайно важливо для ідентифікації як процесу формування ідентичності. Це виражається у відчутті приналежності «мого місця», або «нашого місця», де є «я» і до чого «я» належу та «ми» належимо разом. Діти не можуть отримати ідентичність, ідентифікуючись із цілим великим виховним інститутом. Вони розвивають свою ідентичність через безпечне «контейнерування», що містить у собі те, що має відношення лише до маленької частини з цього великого закладу, маленької кімнати, свого ігрового куточка тощо. Тут же Асанова говорить про феномен «множинної нерозрізненої турботи», яка зовсім не сприяє, а навпаки шкодить установленню безпечної ідентичності, оскільки ставить перешкоди дитині на шляху ознайомлення з ідентичністю інших, таких необхідних для встановлення особистої ідентичності.

Розвиток дітей, які виховувалися поза сім'єю, свідчить не про збочення в розвитку особистості, а про формування принципово інших механізмів її активності, які, даючи змогу пристосуватися до життя в інтернатній установі, обмежують її входження в суспільне соціальне оточення [2].

Наслідком є неминучі втрати в житті дітей-сиріт, вироблення механізму захисту від душевного болю – байдужості та черствості. Дефіцит адекватного спілкування з дорослими та дітьми, що є характерним для вихованців інтернатних установ, зумовлює розвиток неадекватності в побудові моделі подальшого спілкування: переважання захисних форм поведінки у конфліктних ситуаціях, що проявляється в нездатності до конструктивного вирішення проблемних ситуацій, агресивних

спалахах, прагненні перекласти відповідальність на інших. Відсутність постійної значимої фігури та безумовного прийняття дорослим дитини, тиск ситуації, необхідність постійно пристосовуватися знижує активне ставлення до життя, а отже, створює умови для підвищення конформізму – схильності уникати прийняття самостійних рішень, пасивна, пристосовницька орієнтація на запропоновані стандарти оцінок, поведінки [3].

Численні дослідження Н.В. Тарабріної, Л.В. Трубіциної, К. Хорні, Е.Г. Ейдемільлер та інших доводять, що в дитячому віці саме хронічні психотравмуючі ситуації мають найбільш патогенний вплив на розвиток особистості дитини, оскільки безпосередньо витікають із сімейних відносин і тісно пов'язані із взаємодією між дітьми та батьками [5; 8; 9].

Один із чинників, що впливають на формування ідентичності, – феномен прихильності, який є як її необхідною базою, так і окремою якісною характеристикою особистості. Дослідники поняття «прихильність», а саме: Р. Шпіц, Дж. Боулбі, М. Ейнсуорт, М. Мейн, В. Фалберг та інші – визначають його як тривалий зв'язок між двома людьми, що не залежить від їх місцезнаходження та є джерелом емоційної близькості. Прихильність також розвивається в декілька стадій і має ті ж індикатори, що й ідентичність у ранньому віці.

Варто підкреслити, що вчені довели негативне значення для подальшого розвитку дитини як довготривалого, так і короткотривалого розлучення з матір'ю (Анна Фрейд, Rutter, Fahlberg, Bowlby та інші) [14].

Так, Дж. Боулбі стверджує, що рання розлука з матір'ю призводить до синдрому «афективної тупості». Унаслідок ранньої сепарації у дитини формується активне неприйняття самої себе, нездатність до дружби, любові, відсутність спільності, подібності з іншими людьми, нехтування собою та іншими. Найчастіше все це знаходить своє вираження та розрядку в агресії, що спрямована на інших людей, і проявляється або на зовнішньому рівні (задикуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресив-

на жестикуляція), або на внутрішньому, прихованому (озлобленість, недоброчинність, готовність «дати здачу» в найдошкульніший момент, зірвати зло на будь-кому).

Тривалі негативні переживання дитини через відсутність емоційних контактів із близькими дорослими можуть призвести до негативних наслідків – формування комплексів. Один із таких комплексів К. Обуховський називає комплексом «Попелюшки». Дитина, яка має такий комплекс, відчуває себе гіршою за інших дітей, але водночас вірить у якесь диво, у те, що одного щасливого дня все зміниться [12].

Відсутність досвіду взаємодії негативно позначається на емоційному, когнітивному та особистісному розвитку дітей. Неповноцінне спілкування з дорослими породжує ланцюг деформацій у міру дорослішання. У дослідженнях Т.М. Землянухіної та М.І. Лисіної [12], які вивчали особливості спілкування у вихованців інтернатних закладів у ранньому віці, показано, що у дітей, які виховуються без сім'ї, пізнавальна активність є набагато нижчою, ніж у їхніх однолітків із сім'ї. З віком різниця між двома групами збільшується; діти, які виховуються в сім'ї, випереджають у своєму розвитку тих, які виховуються в закладах інтернатного типу.

Для того, щоб відстежити ієрархію впливу насильства на розвиток ідентичності дитини, необхідно визначити наслідки насильства залежно від його виду. Зокрема, психологічне насильство негативно позначається на спроможності дитини довіряти. Вона відчуває тривогу та небезпеку. Сфера самосвідомості зазнає негативних деформацій, оскільки дитина відчуває себе «ніким», отже, формується спотворене розуміння того, хто «Я» і яке місце займаю в суспільстві. У жертви (дитини) закріплюється почуття даремності, нікчемності, непривабливості, неповноцінності. Оскільки вона не відчуває себе прийнятою, потрібною, на щось здатною, майже припиняється розвиток мотиваційної сфери, адже відчуття нездатності гальмує формування інтересу до навчання, праці, творчої діяльності тощо. Тому,

деформації зазнає й пізнавальна сфера дитини, через відсутність стимулювання інтересу до навчання та праці.

Під впливом сексуального насильства дитина зазнає психічної травми також на рівні емоційної сфери та сфери самосвідомості – виникає депресія та відчуття безнадійності. Можливим є вияв недиференційованості емоційної сфери, відчуття провини та сорому, гнів, лють, некерований вибух емоцій узагалі. До того ж, можуть мати місце думки про самогубство, особливо в підлітковому віці. На рівні сфери самосвідомості дитина відчуває свою нікчемність, бездарність, неприйняття самої себе. Усе це гальмує розвиток мотиваційної та пізнавальної сфер дитини, оскільки відсутній інтерес не лише до навчання, праці, а й до життя в цілому.

Нехтування спричиняє емоційні переживання самотності, непотрібності, відчуження. Оскільки батьки залишають дитину наодинці в її «виховному просторі», відповідно не навчають ставити цілі, долати життєві перешкоди. Проте, якщо інтерес до навчання в дитини є, але відсутні засоби для нього, то у класному колективі вона відчуває сором, безпорадність, комплекс неповноцінності. [8]. Отже, у кожному конкретному випадку симптоматика дітей, позбавлених батьківської опіки, має різні якісні характеристики, що зумовлюються, у першу чергу, причиною самого сирітства, наявним індивідуальним резервом дитини, тим, у якому віці вона потрапила в сирітський заклад, та особливостями стрес-фактора, що в ситуації біологічного сирітства виступає як гострий, а в ситуації соціального сирітства – хронічний чинник. Ці чинники в ситуації соціального сирітства, за відсутності будь-яких відомостей про дитину, можуть утруднити проведення та ефективність психологічної корекції.

Дослідження засвідчують складність аналізу ризиків формування ідентичності, які слід проводити паралельно на двох рівнях: макрорівні – це соціально-економічні чинники, тобто вид сирітства (біологічна сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, яка проживає в інтер-

наті тощо) і сімейний статус дитини, що втратила батьківську опіку; та мікрорівні – небажана вагітність, психотравмуючий вплив біологічної сім'ї, жорстоке ставлення або насильство над дитиною.

Висновки

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що вилучення дитини з її середовища, втрата значущих людей, дериваційні впливи, травми, насильство та нехтування потребами розвитку дитини несуть ризики щодо формування її ідентичності. Глибина негативних наслідків для розвитку ідентичності варіюватиметься залежно від: 1) часу перебування дитини в несприятливих умовах розвитку (депривація, насилля тощо); 2) досвіду відносин

дитини з батьками або дорослими, які їх заміщували (досвід ранніх відносин із дорослими, прихильність, умови вилучення чи сепарації від значущих дорослих); 3) внутрішніх особистісних характеристик (рівень психічного розвитку, поведінкові та невротичні розлади, здатність до адаптації тощо). Дослідження підтвердило відсутність прицілних наукових праць щодо розвитку у дітей, які зростають у некревній родині, їхньої ідентичності та особливостей перебігу процесів її формування.

Проаналізовані та виділені в статті чинники деструктивного впливу на формування тотожності дитини можуть бути орієнтиром для побудови подальших наукових досліджень в означеній сфері, зокрема відносно дітей із прийомних сімей.

Список використаних джерел

1. Асанова Н.К. Руководство по предупреждению насилия над детьми : Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических вузов / Н.К. Асанова. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 230 с.
2. Прихожан А.М. Психология сиротства. 3-е изд. / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – С.-Пб. : Питер, 2007. – 416 с.
3. Дитина в прийомній сім'ї : Нотатки психолога / Г.М. Бевз, І.В. Пеша. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001.
4. Діти державної опіки : проблеми, розвиток, підтримка / За ред. М. Боришевського, Г. Бевз. – К., 2005. – 375 с.
5. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки : Навч. посібник / Н.Ю. Максимова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 308 с.
6. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте. Авиценум / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага, 1984.
7. Лишённые родительского попечительства : Учебное пособие для студ. пед. институтов, университетов / Ред. В.С. Мухина. – М. : Просвещение, 1991. – 235 с.
8. Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка : пособие для психологов и педагогов / И.А. Фурманов, Н.В. Фурманова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 319 с.
9. Удовенко Ю.М. Вплив несприятливих умов соціалізації на психічний розвиток дитини : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 260 с.
10. Жестокое обращение с детьми. Помощь детям, пострадавшим от жестокого обращения, и их родителям / Под. ред. Т.Я. Сафоновой, Е.И. Цимбала. – М., 2001. – 124 с.
11. Психологические особенности формирования личности школьника / Под ред. И.В. Дубровиной. – М. : АПН, 1983. – 138 с.
12. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / М.И. Лисина. – М., 1984. – 220 с.
13. Швачко О.В. Соціальна психологія : Навч. посібник / О.В. Швачко. – К. : Вища школа. – 2002. – 111 с.
14. Боулби Дж. Привязанность: Пер. с англ. / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.